

A RENDSZERVÁLTÁS MEGÍTÉLÉSE

A polgárok Magyarországon nagyobb mértékben, jobban csalódtak a rendszerváltásban, mint jó néhány összehasonlítható társországban. A rendszerváltás megítélése negatívabb, nagyobb az emberek veszteségérzete, mint másutt, és szokatlanul nagyra nőtt a távolság a polgárok várakozásai és a tényleges tendenciák között. Amennyire az adatokból megítélhető, nem különleges magyar pesszimizmusról van szó: a pozitívumokat, például a politikai szabadságot biztosító struktúrák erősségét, a polgárok értékelik. Ugyanakkor a mindenki által magasra értékelt biztonságok egy részének megrendülése sokakat nagyon rosszul érint. A következmény a politikától való elfordulás mellett a jövőbe vetett bizalom hiánya. Mindebbe nem csak a „sors keze” játszott bele, hanem az a demokrácia-deficit is, amely a politikát válaszképtelenné tette és teszi az új helyzetekre, új nehézségekre, az ezekből adódó új szükségletekre.

Csalódás a rendszerváltásban

Elég sokat tudunk-sejtünk arról, hogy a polgárok nagy része egyre kevésbé érti és szereti, ami itt vele – sokak érzése szerint ellene – történik. A rendszerváltás valamennyi „átmenet”-országban a túlnyomó többség támogatásával és helyeslésével ment végbe. Noha sokak számára világos volt, hogy lesznek átmeneti nehézségek, ezek mértékével, valamint a társadalmi átrendeződések mélységével senki nem vetett számot. A nem várt – enyhébb vagy súlyosabb – következmények minden országban mutatkoznak. Tudjuk, hogy vannak a mienknél sokkal rosszabb helyzetek is: polgárháborúk, a termelés felére-harmadára zuhanása, diktatórikus struktúrák fennmaradása. Ez azonban gyenge vigasz, ha saját lehetőségeinkhez mérjük azt, ahová jutottunk – mindenekelőtt a polgárok elkeseredettségét tekintve. E kérdéseket a továbbiakban egy 1995 januárjában végrehajtott kutatás nyomán vizsgáljuk.¹

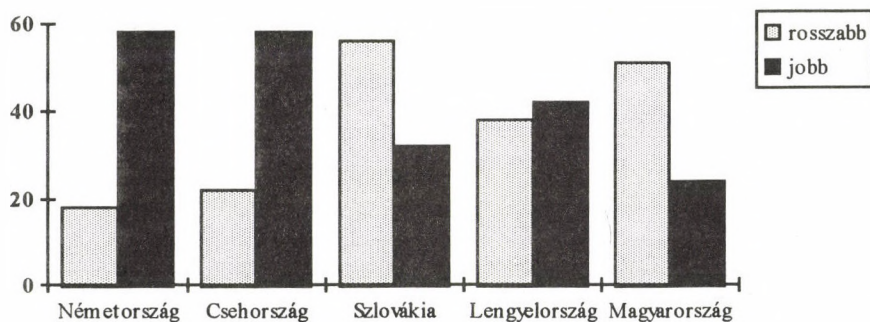
Kiindulópontunk az az információ, hogy a rendszerváltás egészét minősítve az öt vizsgált ország közül a magyar háztartások adták a legelmarasztalóbb ítéletet – bár a többiben sem maradéktalan az elégedettség. Egy 1–5 közötti skálán kértünk értékelést a rendszerváltásról, egyszerűen arról, hogy az új rendszer rosszabb-e, vagy jobb, mint az előző volt. Az adatok középértéke – ami semlegességet fejezne ki, vagyis azt, hogy a két rendszer nagyjából egyforma – 3 lenne. E középértéket csak a német és cseh vélemények haladják meg,

nem túl sokkal (mindkét esetben 3,4 az osztályzat). Ezt követik a lengyelek 2,9-es, a szlovákok 2,6-os osztályzattal, míg a magyarok átlagértéke a legalacsonyabb, 2,4.

Nehéz megmondani, hogy ez a pohár félig üres, vagy félig teli van. Ha öt mindent felforgató év után két országban is csaknem 60 százalék úgy véli, hogy az új rendszer jobb a réginél, ez sikernek tekinthető – a pohár már jó félig tele van. Üresebbnek tűnik a pohár, ha azt nézzük, hogy három országban kisebbségben vannak az új rendszer igénylői. Felerősödik ez a benyomás Magyarország esetében, amely valószínűleg a leginkább felkészült a rendszerváltásra. A magyarok (a szlovákokhoz hasonló arányban) némi abszolút többséggel (51%) állítják, hogy az új rendszer rosszabb, ezen belül mindenki másnál nagyobb, 26 százalékos arányban azt, hogy sokkal rosszabb, továbbá itt gondolják a legkevesebben, hogy az új a jobb (1. ábra és 1. táblázat).

1. ábra

Azok százalékos aránya, akik szerint az új rendszer jobb, illetve rosszabb

1. táblázat

Az új rendszer a réginél jobb vagy rosszabb?

Háztartásfők válaszainak százalékos megoszlása

	Német- ország	Cseh- ország	Lengyel- ország	Szlovákia	Magyar- ország
sokkal rosszabb	5	9	18	23	26
kicsit rosszabb	14	14	21	28	25
ugyanolyan	24	20	17	17	23
kicsit jobb	41	34	33	27	21
sokkal jobb	16	23	11	5	5
együtt ebből	100	100	100	100	100
rosszabb, összesen	17	23	39	51	51
jobb, összesen	57	57	44	32	26

Ugyanilyen jellegű eredmények adódtak közvetett módon fölített kérdések kapcsán is. A kérdezetteknek családjuk társadalmi helyzetét kellett meghatározniuk több történelmi időszakban (hét fokozatú létrákon, amelyeken tehát a középső érték 4). Önmagában figyelemre méltó a korszakok sorrendjének az országok közötti hasonlósága. A megfigyelt öt ország mindegyikében igaz, hogy a háború előtti kor és az „ötvenes évek” nagyon kevesek számára jelentettek jó időszakot: vagy egyik, vagy másik időszakban a legalacsonyabb az önelhelyezések átlaga, és a két átlag között alig van különbség. (Az öt ország átlaga a háború előtti időszakra vonatkozóan 3,19, az ötvenes évekre vonatkozóan 3,16). *Valamennyi országban a legmagasabb átlagosztályzatot a „nyolcvanas évek” kapták.* Ezek az osztályzatok egy ország kivételével valamivel a középső érték fölött vannak, ami más korszakok megítélésénél alig fordul elő. Mind szignifikánsan magasabb, mint a megelőző időszakok értékelése. A feltűnő talán az, hogy nem a magyarok ítélete a legkedvezőbb a nyolcvanas évekről – „legvidámabb barakk” mivoltunk ellenére. Ugyanakkor az ötvenes és nyolcvanas évek közötti javulás Magyarországon a legnagyobb – ami viszont megfelelni látszik a tényeknek. (Megjegyzendő, hogy a nyolcvanas évek elején ugyanerre a kérdésre Magyarországon az akkor megkérdezettek többsége válaszolta azt, hogy a „jelen” életük legjobb periódusa – vagyis nem a megszépítő messzeség munkál a mai válaszok mögött – Ferge 1984).

A jelenben, azaz a rendszerváltás ötödik évében az önelhelyezések átlaga egy ország – a volt Kelet-Németország – kivételével mindenütt alacsonyabb, mint a nyolcvanas éveké volt. A különbség a tekintetben óriási, hogy mekkora a jelzett romlás. A cseheknél csekély, a többiekénél nagyobb az átlagosztályzat romlása. Éppúgy, mint a rendszerváltás közvetlen megítélése esetében, a legnagyobb a veszteségérzés a magyaroknál (2. táblázat). A magyarok mondják legkisebb arányban, hogy a jelen életük legjobb periódusa (pontosabban, hogy a család társadalmi helyzete most a legjobb): az öt országban együtt ezt 29 százalék állítja, a magyarok közül csak 16 százalék. És a magyarok mondják a legmagasabb arányban, hogy társadalmi helyzetük most a legrosszabb. Az öt országot együtt tekintve, 28 százalék tartja (a család társadalmi helyzete szempontjából) a jelen a legrosszabbnak, a magyarok között ez az arány 35 százalék.

2. táblázat

A család társadalmi helyzetének értékelése egyes történelmi korszakokban.

A válaszok átlagos értéke 7 fokozatú skálán (A jelen értékelésének sorrendjében)

	háború előtt	ötvenes évek	nyolcvanas évek	most
Kelet-Németország	3,2	3,5	4,4	4,4
Csehország	3,4	3,1	3,9	3,8
Szlovákia	3,2	3,3	4,3	3,7
Lengyelország	2,9	3,0	4,0	3,4
Magyarország	3,2	3,0	4,3	3,4
5 ország átlaga	3,2	3,2	4,2	3,8

A jelenbeni helyzet, illetve a rendszerváltás megítélése összefügg egy sor objektív tényezővel. A munkaerőpiaci esélyek és az ezek következtében előálló jobb vagy rosszabb anyagi helyzet alapvetőek. (A jövedelmi szint Szlovákia kivételével minden országban közepesen erős, Magyarországon erős magyarázó tényező.) Az értékelések – mind a jelent, mind a változást illetően – pozitívabbak magasabb iskolai végzettség, jobb státusú foglalkozás esetén, sőt, három országban vagy az apa iskolai végzettsége, vagy a háború előtti társadalmi pozíció (azaz a társadalmi indulás) is belép, mint hatótényező. Néhány országban a munkanélküliség erős ítélet-befolyásoló.

Többváltozós elemzések szerint Magyarország viselkedik az öt ország közül a leginkább „szociologikusan”. A legfontosabb magyarázó tényező a jövedelmi szint (ami másutt is jelen van, de kevésbé fontos), valamint a családot érintő munkanélküliség. A többi ország esetében azonban bizonyos „szubjektív” tényezők és beállítottságok többet magyaráznak a válaszok szóródásából, mint az objektívnek tekintett tényezők. *A rendszerváltás megítélésében a legerősebb faktor Magyarország kivételével a jobb- vagy baloldali beállítottság: a magukat inkább jobboldalinak vallók értékelése sokkal pozitívabb.* Csehországban és Lengyelországban a politikai beállítódás magyarázó ereje – lineáris regresszió alapján – két-háromszor akkora, mint bármilyen más objektív vagy szubjektív tényező. Megjegyzendő egyébként, hogy mindig enyhe bal- és jobboldaliságról van szó, a szélsőségek egyetlen országban sem jelentősek. A következő legerősebb faktor, ismét Magyarország kivételével, a szubjektív szegénység érzete. Harmadik, esetleg (a jövedelem után) negyedik helyen, viszonylag gyengébb magyarázó erővel és negatív előjellel a rendszerváltás előtti társadalmi pozíció szerepel. Ez a tényező Magyarországon is megjelenik.

Azok, akik a nyolcvanas években társadalmilag magasra helyezték magukat, az átlagosnál negatívvabban vélekednek a rendszerváltásról. Ez az eredmény nem magától értődő, hiszen a rendszerváltást a magasabb iskolai végzettségűek vagy magasabb jövedelműek az átlagosnál magasabbra értékelik, ugyanakkor a nyolcvanas évekbeni társadalmi önelhelyezés is pozitív összefüggést mutat a mai foglalkozással vagy jövedelemmel.² A látszólagos ellentmondást statisztiki-

kialakul az oldja fel, hogy a nyolcvanas évekre vonatkozó szubjektív pozitív összefüggések viszonylag gyengék, sokkal gyengébbek, mint a mára vonatkozó önelhelyezés és az objektív változók között. Tovább vizsgálendő kérdéssről van szó: úgy tűnik, hogy a nyolcvanas évekre vonatkozó önelhelyezés elsősorban szociálpszichológiaiailag motivált. Az objektív tényezőknél kívül az is befolyásolta, hogy a kérdezettek mennyire érezték magukénak vagy őket elfogadónak az akkori rendszert. A szakmunkások például szinte minden országban az átlagnál magasabbra helyezik magukat nyolcvanra nézve, s jóval lejjebb ma.

Egyesek úgy vélik, hogy a jövedelmi vagy társadalmi helyzet romlására vonatkozó szubjektív veszteségérzés (ami szintén alig mutat összefüggést fontos szociológiai változókkal) tesz jobb- vagy baloldalivá (Matejúj). Magam azt hiszem, hogy fordított a helyzet: *a baloldali beállítottságúak pusztán az okból rosszabbul élik meg a rendszerváltást, azaz a kapitalizmus visszatérését, mint a jobboldali érzelműek.* Magyarországon még ez az összefüggés sem erős, a csalódás minden politikai árnyalatnál megjelenik.

A rendszerváltásban való csalódás néhány magyarázata

A jövedelmi helyzet változása

A gazdasági változások társadalmilag legnagyobb hatású mozzanata a tulajdonviszonyok változása: az állami tulajdon túlsúlya megszűnt. Ám e tulajdonnak, amelynek legalább egy része valahol bizonyára megvan, még nincs társadalmi arca. Az új tulajdonosok még nem jelennek meg mint ilyenek, noha az új gazdaság egy része a fogyasztásban (autó, luxusvillák stb. formájában) már formát ölt. Szelényi Iván kutatásai szerint az „új elit” nem tulajdonosi, hanem menedzser típusú (Szelényi 1995). Ennek az lehet a magyarázata, hogy a bizonytalan viszonyok miatt a tulajdon mint termelő tőke még igyekszik személytelen és láthatatlan maradni. Elrejtőzhet különböző kollektív vállalkozások mögött, vagy éppen „kivonódhatott” az országból is. Ugyanakkor munkáltató–munkavállaló közötti feszültségek a tulajdonosi érdekek homályai miatt az első években kevésbé mutatkoztak: ezek most vannak erősödőben, ahogyan azt például a bérek és társadalombiztosítási járulékok, vagy az adókulcsok körüli viták mutatják.

A gazdasági változásokból a lakosságot közvetlenebbül a jövedelmi színvonal csökkenése, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, a munkanélküliség, az áremelkedés, s mindezzel a fogyasztás szerkezeti és színvonalbeli változásai érintik. Az átlagos reáljövedelmek 1989 és 1994 között körülbelül 15 százalékkal csökkentek – kivéve Németországot, amely a nyugatról történő tőke- és pénzbeáramlás kapcsán kiemelkedett a „blokkból”. Így a német jövedelmek 5–6-szor magasabbak, mint a másik négy országban, amelyek viszont relatíve szűk

sávban tömörülnek. Ezen belül a cseheknél a legmagasabb, a lengyeleknél a legalacsonyabb az átlagos jövedelem.

3. táblázat

Különböző jövedelmi mutatók

Havi összeg, USD

	egy főre jutó jövedelem átlag	rangsor	egy fogyasztási egységre jutó jövedelem átlag	rangsor
Kelet-Németország	726	1	915	1
Csehország	122	2	165	2
Magyarország	106	3	144	3
Szlovákia	85	4	119	5
Lengyelország	77	5	107	5
5 ország	194		254	

Az átlag csökkenésével egyidejűleg a jövedelmi különbségek minden egyenlőtlenségi mutató szerint elég jelentősen nőttek. Ez minden országra igaz, de eltérő mértékben. Az egyenlőtlenségek legnagyobb mértékben Lengyelországban, ezt követően Magyarországon nőttek. Magyarországon a két szélső decilis közötti szorzó 1987-ben (akkori statisztikai adatok szerint) 4,64 volt, 1994-ben pedig (a SOCO adatok alapján) 6,72. Másként: a leggazdagabb 10 százalék (ami egymillió embert jelent) egy főre számított jövedelme nem egész 5-szöröse volt a legszegényebb egymillió jövedelmének, s ez közel 7-szeresre nőtt³, ami kétségtávol utal a gazdagok gazdagodására. Emellett valamennyi vizsgált országban a szegények szegényebbek lettek. Ez következik ugyanis a 4. táblázatból, amely szerint a legszegényebbek – akik a teljes jövedelemeloszlás 5., illetve 10. százalékáig jutnak csak el, ma távolabb vannak az átlagtól, mint 1987-ben voltak.⁴

A jövedelemegyenlőtlenségek jelentős (a statisztikák által csak részben kimutatott) növekedése (lásd 4. táblázat) önmagában is kiváltja a polgárok ellenérzését. A csehek 67, a szlovákok 74, a lengyelek 80, a magyarok 89 százaléka véli úgy, hogy a jövedelemkülönbségek ma túlságosan nagyok. (5 évvel ezelőttre nézve az ilyen ítéletek aránya 10–20%). E véleményt valamennyire befolyásolja az egyén szegénysége–gazdagsága, politikai beállítódása, társadalmi pozíciója – de (a csehek kivételével) meglepően csekély, statisztikailag alig kimutatható mértékben Vagyis nem „proletár irigységről” van szó, hanem inkább egy politika általános megítéléséről.

4. táblázat

Egy főre jutó jövedelemeloszláshoz kapcsolódó egyenlőtlenség-mértékek
(jövedelem a medián százalékában meghatározott percentiliseknél)

A) Adatok az átmenet előtt					
	Cseh- ország 1988	Lengyel- ország 1989	Magyar- ország 1987	Kelet-Német- ország	Szlovákia 1988
P5	59,7	44,9	52,2	nincs adat	58,8
P10	66,9	54,5	61,3	nincs adat	66,0
P25	81,2	72,6	76,9	nincs adat	81,5
P75	128,8	135,9	13,3	nincs adat	125,9
P90	162,5	180,2	172,6	nincs adat	157,6
P95	185,7	217,0	208,8	nincs adat	179,9
P90/P10	2,43	3,31	2,81	nincs adat	2,39
Var coef	0,379	0,548	0,504	nincs adat	0,376
B) SOCO, 1994					
P5	44,7	22,4	45,0	44,5	50,5
P10	55,6	32,2	53,3	55,5	57,9
P25	75,0	61,3	75,0	76,2	73,7
P75	133,3	150,1	133,3	133,3	121,0
P90	177,7	215,0	175,0	166,7	168,4
P95	222,2	272,2	215,0	190,5	210,5
P90/P10	3,11	6,67	3,28	3,00	2,91
Var coef	0,499	1,074	0,750	0,525	0,647

Forrás: Atkinson–Mickleright 1992.

A jövedelemcsökkenés természetesen nem érintett mindenkit egyformán. Az eleve rosszabb helyzetűek, az alacsonyabban kvalifikáltak, a munkások, (különösen) a munkanélkülivé válók jövedelmei az átlagosnál jobban csökkentek, a menedzsereké, néhány értelmiségi csoporté az átlagosnál sokkal jobban nőtt (Kolosi et al. 1996; 1996; Matejű 1996). A SOCO vizsgálatban a csökkenésről/növekedésről csak szubjektív adataink vannak, amelyek azt tükrözik, hogy az emberek hogyan élik meg a valóságos változásokat. Ez utóbbi véleményben háromféle relativizmus is kifejeződik: az, hogy hogyan ítélik meg az emberek a helyzetüket a múlthoz képest, másokhoz képest és a saját elvárásaikhoz képest. Németország kivételével valamennyi országban nagyobb a csökkenést, mint a növekedést regisztrálók aránya – de a különbség a magyarok esetében a legnagyobb.

5. táblázat

Azon háztartások aránya, amelyek szerint jövedelmük az utolsó három évben csökkent, illetve nőtt (százalék)

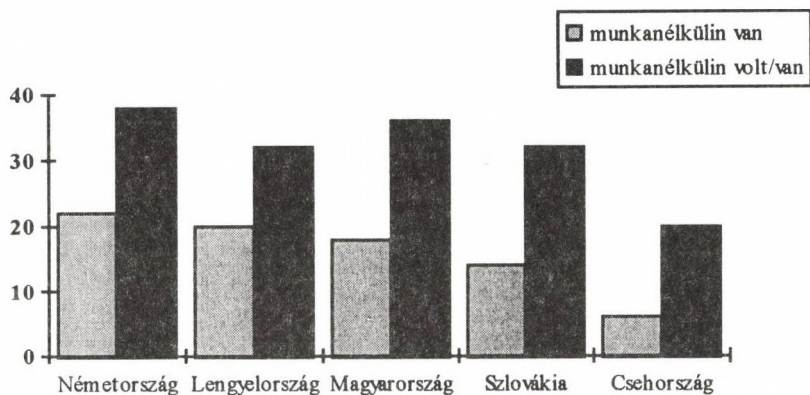
ország	összes háztartás	ebből: a háztartás jövedelme csökkent	nőtt
Kelet-Németország	100	21	25
Csehország	100	31	18
Lengyelország *	100	42	11
Szlovákia	100	48	12
Magyarország	100	53	9

*Minthogy csak az utolsó három évre kérdeztünk, a lengyel adatok nem tükrözik, hogy Lengyelországban a reáljövedelmek csökkenése előbb kezdődött, mint a többi országban.

A munkanélküliség

A munkanélküliség társadalmi hatása valójában kiterjedtebb, mint arra a munkanélküliek számából következtetni lehet. A munkanélküliségi ráta a keresők (vagy keresőképes korúak) arányában kifejezve alacsonyabb, mint ahány család érintett – hiszen más a viszonyítási alap. Emellett vannak munkanélküliek, akik visszatérnek a munkaerőpiacra, azaz a család valamikor az utolsó években megtapasztalta a munkanélküliséget, bár mára kikerülhetett belőle. A vizsgált országokban a hivatalos munkanélküliségi ráta 3 és csaknem 20 százalék között van (a két szélső érték Csehországra és a volt NDK-ra vonatkozik). Magyarországon 12–14 százalék körüli. Az érintett családok aránya, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy a kérdezés időpontjában volt-e munkanélküli, 6 és 22 százalék között van, Magyarországon 18 százalék. Ha a rendszerváltás utáni egész időszakot, az utolsó 5 évet vesszük alapul, akkor még Csehországban is minden ötödik család megtapasztalta már a munkanélküliséget, a magyarországi arány 35 százalék, a volt NDK-beli közel 40. Mindezen arányok jóval magasabbak, ha csak azokat a háztartásokat tekintjük, amelyekben van potenciális munkanélküli. Ha például a háztartásfő maga 60 éven aluli, akkor e családok között az utolsó 5 évben munkanélküliség által érintettek aránya a cseheknél is 25 százalék, a magyaroknál 45 százalék, a németeknél 51 százalék – ami már megdöbbentően magas. (Az adatokból kikövetkeztethető, hogy a cseheknél sokkal nagyobb arányú a munkaerőpiacra visszatérés, mint másutt, ami csökkenti az elbizonytalanodás érzését.)

2. ábra. Azon háztartások aránya, amelyekben a megkérdezés időpontjában vagy az utolsó öt évben bármikor volt munkanélküli, az összes háztartás százalékában.

A munkanélküliség – köztudottan – mindenütt jobban érinti a tanulatlanabb, mint a magas iskolai végzettségű munkaerőt, a munkásokat, mint a szellemi foglalkozásúakat. Tehát eleve a szegényebbeket sújtja, és ugyanakkor további jövedelemcsökkenést, fogyasztáscsökkenést, alkalmasint javak (pl. autó) elvesztését vagy feladását is magával hozza.

Az életkörülmények rosszabbodása

Az infláció, a jövedelemcsökkenés és bizonyos szerkezeti változások (például az egészségügyben, a lakások tulajdonviszonyaiban) együttesen hatottak az életkörülményekre. A szükségletek hierarchiája belejátszik abba, hogyan rendezik át a családok prioritásait. Így például alacsonyabb azok aránya, akik szerint élelmezésük romlott, mint azoké, akik szerint a ruházatkódásuk vált rosszabbá. Más esetekben intézményi, illetve árszerkezeti változásoknak van szerepük. A felvétel időpontjában (1995. január) az egészségügyi ellátás szűkítése még kevésbé volt napirenden, mint ma. Így akkor a lengyelek között volt a legnagyobb (43%) azok aránya, akiknek nehézségeik voltak egészségügyi kiadásaik fedezésével. A magyaroknál ez az arány akkor még „csak” 25 százalék volt, így is magasabb, mint a másik három országban. A lakások privatizálási⁵ (és korábbi építési) módjával is összefüggésben, a magyarok között volt a legnagyobb azok aránya, akiknek adósságuk volt a megkérdezéskor, és közöttük a legkisebb az a hányad, amely biztos volt abban, hogy ezt az adósságot vissza is tudja fizetni. Ugyanakkor ezek a különbségek nem túl nagyok. A lakásköltségekkel és még inkább az energiaárak nagyon jelentős emelkedésével összefüggően érzékelték a háztartások nehézségeket a lakásfenntartással kapcsolatban. A jelek szerint ezen a téren Magyarországon és Szlovákiában vált különösen

nehézzé a helyzet: a családok 86, illetve 80 százaléka állítja, hogy a korábbiaknál több problémájuk van a lakás fenntartásával kapcsolatban (lásd 6. táblázat).

6. táblázat

Megélhetés változása (háztartásfők százalékos megoszlása)

	Cseh- ország	Lengyel- ország	Magyar- ország	Kelet-Német- ország	Szlovákia	5 ország
problémák egészségügy fizetésével						
sosem volt elég pénze	1	16	9	1	1	5
most több nehézség	11	27	16	5	12	14
nincs nehézség	89	57	75	94	87	81
<i>együtt</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
élelmezés jobb vagy rosszabb						
rosszabb	18	31	36	2	33	24
ugyanolyan	56	53	58	32	61	51
jobb	26	16	6	66	7	25
<i>együtt</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
ruházkodás jobb vagy rosszabb						
rosszabb	23	43	44	1	38	29
ugyanolyan	52	40	48	38	52	46
jobb	25	17	7	60	10	25
<i>együtt</i>	<i>100</i>	<i>99</i>	<i>99</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
kölcsön visszafizetés bizonytalan						
nem tudja visszafizetni	1	1	0	1	1	1
bizonytalan	10	26	37	24	32	30
biztosan visszafizeti	89	73	63	75	68	69
<i>együtt</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
n (akinek adóssága van)	261	281	376	282	339	1539
nehézségek lakásfenntartás fedezésével						
több	49	70	86	36	80	63
ugyanannyi	31	17	9	25	16	20
kevesebb	19	13	5	40	4	17

Ebben az összefüggésben érdemes kiemelni, hogy adataink sok esetben nem támasztják alá a magyarok általános pesszimizmusáról vagy negativisztikus beállítódásáról szóló elterjedt nézeteket. Arra a kérdésre például, hogy hogyan ítélik meg az egészségügyi rendszer változását, a magyarok (1995 januárjában, tehát a szigorítások előtt) kedvezőbb választ adtak, mint bármelyik másik ország – jóllehet a kifejezetten pozitív változást regisztrálók aránya itt sem túl magas.

7. táblázat

Azon háztartásfők aránya, akik szerint az egészségügyi rendszer változása kedvező vagy kedvezőtlen változást jelentett

ország	Összes háztartás	ebből: az egészségügyi rendszer változása	
		kedvezőtlen	kedvező
Magyarország	100	22	23
Csehország	100	23	19
Szlovákia	100	32	8
Lengyelország	100	40	9
Kelet-Németország	100	49	22

Összefoglalva: mindenütt érezhető az életkörülmények nehezebbé válása, a reformok hatása. Többnyire a lengyelek, a magyarok és a szlovákok jelzik a legnagyobb romlást, de bizonyos reformok másutt ítéltetnek meg kedvezőtlenebbül (nyugdíj, egészségügy).

Az állam dolgáról

A rendszerváltás utáni egyik legnagyobb problémát sokan abban látják, hogy nem tisztázódott, mi is legyen a továbbiakban az állam szerepe. A Világbank által fémjelzett, a térség munkaerőpiaci és szociálpolitikájáról szóló könyvnek (Barr 1995) ez az egyik alaptémája: hol kell keretszabályozás, hol kell tényleges állami beavatkozás, mi a megosztható, mi a polgárookra hagyható feladat, hol kell a piaci kudarcokra állami válasz. Magyarországon azonban ez ügyben nem volt tisztázó vita, sem a politika berkeiben, sem állam és polgárok közötti párbeszédben. A kérdés homályban hagyása miatt a korábbi ideologikus válaszciklusra – amikor „minden” a pártállam kompetenciájába tartozónak ítéltetett – újabb ideologikus válasz született, csak ellenkező előjellel. A Pénzügyminisztérium 1995. decemberi dokumentuma – tervezet az államháztartási reformról és a hozzá kapcsolódó munkaprogram – eléggé világosan fogalmaz: „Az új típusú állami-költségvetési szerepvállalás kialakításában egyértelműen cél az állami újraelosztás arányának csökkentése. A reform (államtalanítás) eredményeként megnő a magángazdasági döntések súlya, nagyobb felelősség hárul az egyénre. Az állam felhagy az állampolgárok paternalista, »gondoskodó-osztogató« kezelésével, helyette célzott és méltányosabb segítséget kíván biztosítani. Megnő az egyéni felelősség súlya, de megnő az egyéni kockázat is.”

Az állítás első felével nem is lenne baj: ez a gazdaság emancipálódásának természetes velejárója. A második mondat azonban nem következik az elsőből, és persze mértékek kérdése is. A jóléti rendszerre vonatkozó reformjavaslatokból az tűnik ki, hogy ez voltaképpen a minimális állam neoliberais, illetve monetarista, ma világszerte uralkodó vagy uralomra törő ideológiája. Szelényi

Iván megítélése szerint e térfélen épp azért hódíthat a szokásosnál is jobban, mert az uralkodó pozíciót betöltő menedzserek ideológiája. Valószínű oknak vélem azt is, hogy az egyéni érdekeket és spontán mozgásokat lefojtó rendszer összeomlása után a szokásosnál is gátlástalanabban törhetnek elő addig tiltott érzelmek, egyéni érdekek. (Ez nemcsak a pénz világában látszik.) A „szociális államot” mindez súlyosabban érinti, mint nyugaton. Egyrészt a forrásszűke ott inkább relatív, itt inkább abszolút. Másrészt a korábbi diktatórikus politika miatt sokkal gyengébb volt a szociálpolitikai rendszer „organikus legitimációja”. (A polgárok soha nem vettek részt az intézmények felépítésében.) Végül, és alapvetően: fejlett jóléti rendszerek esetén éppen az nehezíti a „nagy” rendszerek lebontását, hogy elég jó színvonalúak (voltak) ahhoz, hogy a középosztály is szívesen vegye őket igénybe, illetve a középosztályi igénybevétel segít(ett) a színvonal emelésében és az intézmény védelmében, még akkor is, ha a leggazdagabbak kiválnak a rendszerből. Nálunk legalább három más irányú folyamat zajlott és zajlik. A korábbi (akkor sem ragyogó) színvonal romlani kezdett; hirtelen kiemelkedett egy olyan új, gazdag réteg, amelynek jobban megéri egyénileg (vagy saját rezervátumában) drágábban megvenni a jó szolgáltatást, mint kivárni és segíteni kiharcolni, hogy a „közös” is elfogadható szintűvé váljon; nincs politikai ereje annak a „középosztálynak”, amely érdekelt egy akár közepes szintű, de biztos ellátórendszer (egészségügy, iskolarendszer, nyugdíj stb.) fenntartásában vagy javításában. A gazdag társadalmak individualista „posztmodern” ideológiája rázuhant egy lassan modernizálódó és többségben szegényedő társadalomra. Hatása országonként változó erejű – a jelek szerint nálunk különösen erős a hatalomban lévőknél. Ebben az a meglehetősen visszás, hogy ilyen módon a szocialista párt vált az ideológia fő letéteményesévé.

Az ideológiákról, miként az ízlésekről, nem lehet vitatkozni. Legföljebb azon lehet gondolkodni, hogy mennyiben árt a szó igazi értelmében vett politikának, ha alárendelődik valamely ideológiának, azaz ha nem a kompromisszumokra törekvő pragmatizmus alapján, hanem makacs következetességgel próbálja meg elveit érvényesíteni, a társadalomra erőszakolni. Azt természetesen nem tudom, hogy nyílt és széles körű politikai vita nyomán hol húzódnának meg nálunk ma a fenti határok. Végül is a modern állam szerepéről, mondjuk, Hobbes *Leviathanja* óta elmélkedik az államtudomány, s folyik e körül a hatalmi harc. Csak az nyugtalanító, hogy nálunk most az állam radikális szerepváltása parlamenti és kormányzati döntésekkel eldőlni látszik összes pragmatikus következményével együtt, úgy, hogy az a bizonyos vita semmilyen szinten nem zajlott le (a parlamentben sem), s a „civil társadalom” választáskor kifejezett hangját a kényszerszülte döntések hosszú távra felülríják.

Az általam vágyott vitában jó lenne ismét feltenni Eötvös József azon kérdését, hogy „mi az a cél, mely miatt a többség az állam fenntartását szükségesnek tartja, mely miatt fegyvert fog annak ótalmára, adó alá veti magát, s tűri a

közigazgatás minden bosszantó megszorítását”? Eötvös válasza az volt, hogy a biztonság igénye az egyetlen, ami miatt az emberek létrehozzák, illetve eltűrik – s még el is tartják – az államot: *„Az állam célja a biztonság. A mely állam ezt nem adhatja meg az egyeseknek, polgárai méltán a legnagyobb rossznak tarthatják azt, s az ily állam, mint minden, a minek nincs jogalapja, szükségkép hanyatlásnak megy eléje”* (Eötvös 1902: II. 94, 95.).

Az persze igen nagy kérdés, hogy mit értett Eötvös biztonságon, hiszen Eötvös alapértéke az egyéni szabadság volt, s az államot tulajdonképpen csak szükséges rossznak tartotta, „oly lénynek”, „melyet nem lehet szeretni” (II. 85). Mai olvasója érveket találhat a legszélsőségesebb liberalizmus mellett is, például amikor a személyes védelem mellett csak a vagyonbiztonságot tartja állami feladatnak, vagy amikor azokon gúnyolódik, „akik szerint az egyesnek nincs egyéb tennivalója, mint hogy két kézzel nyújtsa az államnak az adót, míg – szokott hasonlat szerint – a sült galamb a szájába röpül” (II. 89). Ám elgondolkodtatónan lazítja föl ő maga ezeket az állításokat, amikor arról ír, hogy „azon javak száma, melyek miatt keresi az egyes az állam biztosítását, a viszonyok és míveltségi fokozatok szerint különböző”. Ennélfogva nem lehet az állam feladatát és működési körét „minden időszakra és minden népre meghatározni” (II. 96). Franciaország példáján azt mutatja be, hogy a „francia nép szükségletei” hogyan ruházták föl az államot egyre nagyobb hatalommal – hogy megvédje a népet az arisztokrácia zsarnokságától, hogy szabályozza a kereskedést, „a legnagyobb haladásnak tekintették, mikor az állam magára vállalta a közlekedési eszközökről gondoskodást, mert a míveltség emelkedése érezhetőbbé tette a jó közlekedési eszközök szükségét, s az államon kívül nem volt kire bízni, hogy azokról gondoskodjék” (II. 90–91). Vagyis hát – országonként változó mértékben – úgy terjedt az állam, ahogy azt az „egyes érdeke” kívánta, azaz „az alkotmány czélszerűségét mindig a nép uralkodó eszméi határozzák meg” (II. 102).

Ostoba anakronizmus lenne persze, ha valaki Eötvös érveivel próbálná meghatározni a mai állam dolgát, vagy védelmezni mai – jóléti vagy másfajta – intézményeket. Ami miatt egyáltalán fontosnak tartom gondolatainak felelevenítését, az éppen az, hogy mennyire világosan látta nemcsak szabadság és egyenlőség, hanem szabadság és biztonság ellentmondásait is. Az egész nagy mű azzal a mondattal kezdődik, hogy „Az emberek többségének, hogy magukat jól érezhessék, mindenekelőtt nyugalomra van szüksége”. Majd így folytatja: „Nagy felforgatások korszakai ez oknál fogva tömérdek szerencsétlenséget hoznak ezer meg ezer egyesre; s ha a kivívott szabadság első pillanatában gyakran csak panaszokat hallani; ha a nép, miután bilincseit széttörte, azon korszakba kívánczok vissza, midőn még lánczokat viselt: okát távolról sem kell abban keresnünk, mintha az ember... szolgaságra volna teremtvé; hanem abban, hogy miután csak hasznos munkásság által érezhetjük magunkat boldogoknak, nem nélkülözhetjük azt sem, mi minden hasznos munkának alapfeltétele: a *nyugalom*” (I. 1). S némi malíciával idézi Pascalt azok számára, kik „az ily pusztítá-

sokban csak egy új, szebb fejlődés zálogát” látják: „Pompás dolog viharban hajózni, ha az ember biztos lehet abban, hogy hajója nem süllyed el”.

Ha ilyen vita lenne, magam *nem* a „jóléti államért” érvelnék. Még a kifejezést sem szeretem túlságosan, többek közt mert paternalista és leszereli a civil társadalmat, mert azt sugallja, hogy az állam dolga mindenki „jólétének” biztosítása, ami értelmetlen és elérhetetlen cél. Kifejez azonban valamit, azt, hogy az államnak van felelőssége az őt létrehozó és eltartó társadalommal szemben, s hogy ez ma már nem korlátozható a „belső rendfenntartásra és a külső védelemre” (Girvetz 1968: 512). Az állam felelősségét durván a következőképpen foglalnám össze:

- Az államnak (is) dolga, hogy enyhítse az ember cselekvését bénító, a jövő tudatos építését aláaknázó szorongásokat, a belátható kockázatok intézményes, de a polgárok részvételével és ellenőrzésével működő kezelésével, azaz a – mindenkor változó tartalmú – létbiztonságok erősítésével.
- Az államnak (is) dolga, hogy segítse azon értékek érvényesülését, amelyeket a társadalom többsége fontosnak tart, és amelyek „spontán módon” nem érvényesülnek, kivált akkor nem, ha a domináns mechanizmusok, hatalmi viszonyok ez ellen hatnak. Ilyen érték például a megfoghatatlan és mégis elevenen élő igény a „társadalmi igazságszágra”, vagy arra, hogy egy eleve egyenlőtlen társadalomban ne váljanak *végzetesen* szét fizikai és társadalmi életesélyek, egyeseket – sokakat reménytelenül kizárva abból, hogy sorsukat és gyermekeik sorsát egyáltalán befolyásolni tudják.
- Az államnak (is) dolga, hogy hasson azok ellen a tendenciák ellen, amelyek a társadalmat bomlasztják, amelyek egyeseket – sokakat kirekesztenek, megbélyegeznek, a teljes állampolgáriságból kiszorítanak, létalatti létre kárhoztatnak.
- Mindeme ügyekben az állami felelősség kifejezésének eszköze gazdasági, szociális és kulturális jogok *garantálása* – e jogok köre természetesen változó, de nemzetközi egyezmények és tendenciák éppúgy nem hagyhatók figyelmen kívül, mint a gazdasági lehetőségek és a polgárok akarata. E két utóbbi tényező ma nálunk szokatlan erővel ütközik. A politikának aligha lehet fontosabb dolga, mint hogy erre megtalálja a *politikai* (nem diktatórikus, nem ideologikus) megoldást.

Az *elmondottakból nem következik, hogy az állam szerepének ne kellene radikálisan megváltoznia* az államszocializmushoz képest. Anélkül, hogy itt e kérdés részleteibe belemennék, egy-két megjegyzés elengedhetetlen. Az állami redistribúció szerepe radikálisan lecsökken (már lecsökkent) egyszerűen azért, mert a *gazdaság önálló alrendszerre válik* – magántulajdonnal, és alapvetően önszabályozó piaci mechanizmusokkal. Ezzel például elvileg egy csapásra megszűnik a GDP negyedét, akár harmadát átcsoportosító termelési támogatások rendszere. Ugyanakkor a szociálpolitika is leválik a politikáról és a gazdaságról. Az elemi létbiztonságok ügyében az állam „paternalizmusának” a lényege a

politika túlhatalmára épült, garantált munkahellyel, ártámogatásokkal, kemény bérszabályozással. Mindezek az elemek gyorsabban-lassabban megszűnnek vagy visszaszorulnak. Éppen ez teszi szükségessé a most már ugyancsak önálló alrendszerre váló szociálpolitika reformját. *Ám a jóléti rendszerek esetében az állami „paternalizmus” valóságos ellentettje nem az állami felelősség visszavonása, hanem partnerséggé alakítása, demokratizálása.* A rendszerváltás egész értelmét és lényegét kilúgozza az a mai retorika, amely az állami szerepváltást egyszerűen a jóléti rendszerek zsugorításának szinonímájává tette. Ez elméletileg tarthatatlan, politikailag pedig, úgy tűnik, aligha elfogadtatható álláspont.

A polgárok vélekedése az állam dolgáról és társadalmi értékekről

E kérdések – értékek és felelősségek – legalább egy részéről elég sok információt nyújt a SOCO kutatás. A túlzottnak tartott *egyenlőtlenségek* többségi elutasításáról már fentebb szóltam. Az *állam felelősségére* vonatkozó nézetek ugyancsak figyelemre méltóak. Az állam szerepének fontosságát egy öt fokozatú skálán értékelve kitűnik, hogy szinte minden felsorolt területen fontosnak tartják a polgárok az állam szerepét, ám nem egyformán fontosnak. A meglepő legfőljebb az, hogy a fontossági hierarchiák – amelyek minden országon belül hangsúlyosak – az országok között szinte azonosak. Az átlagok (egyetlen kivétellel) minden országban és minden felsorolt feladatnál a középpont (3) fölött vannak, ám olykor csak igen kevés, olykor nagyon is jelentősen meghaladják ezt. Szinte arányos teher-, illetve felelősségmegoszlást igényelnének mindenütt a gyermekek eltartási költségeinél, a hat éven aluliak gondozásánál és a felsőoktatásban. E három feladat kevés kivétellel mindenütt a legalacsonyabb osztályzatokat kapta. És kivétel nélkül *mindenütt a legnagyobbnak, olykor szinte kizárólagosnak tartják az állam felelősségét a tisztas nyugalom biztosításában, a fogyatékosok ellátásában, az egészségügyi ellátásban, valamint az általános iskolai oktatásban* (lásd 8. táblázat). Ez utóbbi tételeknél – s Csehország kivételével az elérhető munkalehetőségek esetében is – 80, sőt, többnyire 90 százalék fölött van azoknak az aránya, akik 4-esre vagy 5-ösre értékelik az állam szerepének fontosságát.

8. táblázat

Az állam felelősségére vonatkozó átlagos osztályzatok

(5 osztályzat, 1=legrosszabb, 5=legjobb)

(mindkét irányban az átlagok alapján csökkenő fontossági sorrend szerint rendezve)

	Kelet-Német- ország	Magyar- ország	Szlovákia	Lengyel- ország	Cseh- ország	5 ország együtt
tisztes nyugdíjak	4,7	4,6	4,7	4,6	4,5	4,63
fogyatékosok						
megélhetése	4,5	4,3	4,5	4,7	4,5	4,50
általános iskolai oktatás	4,5	4,3	4,5	4,7	4,5	4,50
egészségügyi ellátás	4,6	4,4	4,6	4,4	4,5	4,50
munkalehetőség	4,6	4,5	4,4	4,3	3,9	4,33
középiskolai oktatás	4,4	4,2	3,9	4,2	3,7	4,09
fiatalok első lakása	3,2	4,2	4,0	3,5	3,7	3,72
felsőoktatás	4,2	4,0	3,3	3,7	3,0	3,66
6 éven aluliak						
gondozása	3,7	3,6	3,6	3,3	3,3	3,48
gyermekek						
eltartási költsége	3,8	3,7	3,2	2,8	3,2	3,36
átlag	4,23	4,19	4,09	4,03	3,91	4,09

Ha egyáltalán tehetők megkülönböztetések az országok között, akkor úgy tűnik, hogy a németek a leginkább etatisták, s a csehek a legkevésbé. A magyarok a németek után következnek. A legtöbb maximális értéket a németek adták, a magyarok és szlovákok egy-egy, a lengyelek két feladat esetében adták a maximális értéket – de a különbségek az országok között, ismételjük, jóval kisebbek, mint egy-egy országon belül. Kornai János már több ízben szövézte, hogy ezeknek az adatoknak csekély az érvényességük, ha nem kérdezzük meg, hogy mindezért mennyit hajlandók a polgárok fizetni. Ebben természetesen van igazság. Két megjegyzés mégis ide kívánczik. Az egyik az, hogy a nyugati jóléti államokban elég gyakoriak az olyan vizsgálatok, ahol ezt a kiegészítő kérdést is felteszik – s rendre az derül ki, hogy a polgárok a jó ellátásért fizetni is hajlandók (Hadenius 1985; Taylor-Gooby 1995). Egyébként ezért bizonyulnak olyan tartósnak a jóléti struktúrák. A roppant erőteljes retorika ellenére szinte nem változik még az utolsó években sem a jóléti kiadások GDP-hez viszonyított aránya, holott a GDP gyakorlatilag folyamatosan nő mindenütt. A struktúrák maguk még nagyobb tartósságot mutatnak: a csökkentés inkább nyesegetést jelent, mint fakivágást és újraültetést (Pierson 1995). A másik megjegyzés az, hogy sajnos néhány további fontos kiegészítő kérdést sem tettünk fel: azt például, hogyan látják most az állami felelősség megvalósulását, és mit remélnek e tekintetben a továbbiakban. Vagyis hát az adatok érvényességét

nem vitatnám el, annál kevésbé, mert már elég magas szinten adóztatott országokról van szó. Mindehhez annyit kell még hozzátenni, hogy fontos szociológiai változók – jövedelem, iskolai végzettség, foglalkozás, politikai beállítódás – árnyalják, de lényegesen nem szórják szét a véleményeket. Csehország és Lengyelország esetében mutatkozik észrevehetően kevesebb állami felelősség iránti igény a legjobb helyzetű, legmagasabb státusú 10–20 százaléknál. A középrétegek azonban mindenütt nagyjából ugyanolyan stabilan „állampártiak”, mint a szegények.

Ha az állam esetében nem is tettük föl azt a kérdést, hogy mennyire valósulnak meg a polgárok elvárásai, más összefüggésben szereztünk ilyen jellegű információkat. Értékelést kértünk többféle szabadság és többféle biztonság fontosságáról, s arról is, hogy ezeket mennyire érzik megvalósultnak, biztosan megépitettnek. Úgy tűnik, hogy mind a szabadságok, mind a biztonságok nagyon fontosak. Kétségtelen, hogy a rendszerváltás előtti időszakhoz képest, amikor e két érték egyforma fontosnak tűnt, mára a biztonságok felértékelődtek. (Nagyjából egy teljes osztállyal magasabb értékelést kaptak, mint a szabadságok, ami mintegy 15 százalék különbséget jelent.) (Lásd a 9. és 10. táblázatot). A szabadságok – civil, politikai, személyes szabadságok – értékelése így is igen magas. Többek között ezért sem tartjuk indokoltnak azok interpretációját, akik szerint az új rendszerről alkotott negatív vélemények a korábbi rendszer visszavágását jelentik.

9. táblázat

Egyes szabadságok fontossága (7 fokú skála)

(mindkét irányban az átlagok alapján a fontosság csökkenő mértéke szerint rendezve)

szabadságok	rangsor a régió egésze alapján	Lengyel- ország	Kelet-Német ország	Cseh- ország	Szlovákia	Magyar- ország	régió egésze
orvosválasztás	1	6,0	6,4	6,0	5,9	6,0	6,1
utazás	2	6,2	6,3	6,0	6,0	5,9	6,1
életmódválasztás	3	6,1	6,2	6,0	6,1	5,9	6,1
vélemény	4	5,9	6,3	6,0	5,8	6,0	6,0
tulajdon	5	6,3	6,1	5,9	6,0	5,5	6,0
sajtó	6	5,8	5,9	5,9	5,7	5,6	5,8
vállalkozás	7	6,0	5,6	5,8	5,7	5,5	5,7
politikai	8	5,6	5,9	5,6	5,5	5,3	5,6
vallás	9	6,0	4,6	4,1	5,1	4,9	4,9
civil szerveződés	10	4,6	4,9	4,5	4,2	4,3	4,5
pártszervezés	11	4,4	4,8	4,7	4,0	3,9	4,4
országos átlag		5,7	5,7	5,5	5,5	5,4	5,6

10. táblázat

Egyes biztonságok fontossága (7 fokú skála)

(mindkét irányban az átlagok alapján a fontosság csökkenő mértéke szerint rendezve)

biztonságok	rangsor a régió egésze alapján	Magyar- ország	Kelet-Német- ország	Lengyel- ország	Szlovákia	Cseh- ország	régió egésze
gyerekek jövője	1	6,9	6,7	6,6	6,8	6,8	6,8
lakhatás	2	6,9	6,8	6,6	6,8	6,7	6,8
családi élet	3	6,9	6,7	6,7	6,8	6,7	6,7
egészségügyi ellátás	4	6,8	6,7	6,6	6,8	6,7	6,7
jövedelem	5	6,8	6,7	6,6	6,7	6,4	6,6
közbiztonság	6	6,8	6,7	6,5	6,6	6,6	6,6
munkabiztonság	8	6,8	6,7	6,6	6,6	6,4	6,6
politika							
kiszámíthatósága	7	5,8	6,0	4,9	5,0	4,5	5,3
országos átlag	*	6,7	6,6	6,4	6,5	6,4	6,5

A biztonságok fontossága egyformán magas, olyannyira, hogy alig van differenciálódás országok között vagy országokon belül, a magyarok sem várnak sokkal több „nyugalmat”, mint bárki más. Egyetlen esetben van számottevő különbség: a magyarok szinte mindenki másnál fontosabbnak tartanák a *kiszámítható politikát*. Többek között ezért fogalmaztuk meg korábban azt a gyanúnkát, hogy a térség vizsgált országai közül nálunk lehet e téren a legnagyobb zavar, a legtöbb kapkodás.

Ami ezen értékek realizálódását illeti, a kérdezettek általános vélekedése az, hogy az igényelt szabadságok lényegében biztosítottak. Azaz – ha nem is teljesen azonos mértékben – úgy látják, hogy létrejöttek azok a politikai struktúrák, amelyek a szabadságok garanciái. Ismét érdemes kiemelni, hogy az adatok nem támasztják alá a „nagy magyar pesszimizmus” mítoszát. *A legtöbb szabadságot a magyarok látják a legnagyobb mértékben biztosítottak* – megelőzve még a csehek is (lásd 11. táblázat).

11. táblázat

*Milyen mértékben biztosítottak egyes szabadságok**(szabadság biztonsága/szabadság fontossága, százalék)**(mindkét irányban az átlagok alapján a biztosítottság foka szerint rendezve, csökkenő sorrendek)*

szabadságok	Magyar- ország	Cseh- ország	Kelet-Német ország	Lengyel- ország	Szlovákia	5 ország
utazás	107	110	105	98	105	105
életmód választás	98	102	94	97	90	95
orvosválasztás	103	97	95	77	90	92
vélemény	93	90	87	93	84	90
tulajdon	107	100	97	78	90	93
sajtó	98	97	97	86	88	93
vállalkozás	107	105	105	95	95	102
politikai	113	109	93	102	100	102
vallás	129	151	130	95	171	124
pártszervezés	159	128	115	130	150	132
civil szerveződés	140	131	116	120	143	129
ország átlaga	111	109	102	95	102	104

Egészen más a helyzet a biztonságokkal. Jelentős szabadság-deficit nincs, de jelentős biztonság-deficit van. Ez valamennyi országra és – a családi élet biztonsága kivételével – minden biztonságra igaz. Ezúttal is érdemes kiemelni az ítéletek árnyaltságát (és azt, hogy a magyarok nem általában negativisztikusak). Igaz, hogy a megkérdezés a „Bokros-csomag” előtt történt, de akkor még az egészségügyi ellátás vagy lakhatás biztonságát a többiekénél kedvezőbbnek tartották, miként a családi élet biztonságát is. Ugyanakkor a többiekénél rosszabbnak tekintették jövedelembiztonságukat, s kivált a gyermekek jövőjének biztonságát. A sorrendek közötti különbségek ezúttal sem túl nagyok országok között – egy-egy országon belül viszont szignifikánsan eltér egyes biztonságok meglétének megítélése. A közbiztonság biztosítottsága mindenütt az utolsó helyre került, s a magyarok által különösen fájalt két biztonságihiánynál (jövedelem, gyermekek jövője) mindenütt nagy a deficit (lásd 12. táblázat).

12. táblázat

Milyen mértékben biztosítottak egyes biztonságok

(biztonság biztonsága/biztonság fontossága, százalék)

(mindkét irányban az átlagok alapján a biztosítottság foka szerinti rendezve, csökkenő sorrendek)

biztonságok	Magyar- ország	Szlovákia	Cseh- ország	Lengyel- ország	Német- ország	5 ország
családi élet	90	88	81	88	82	87
lakhatás	86	84	75	79	71	78
egészségügyi ellátás	81	75	70	70	78	75
munkabiztonság	72	73	64	70	54	67
politika						
kiszámíthatósága	62	68	80	65	58	64
jövedelem	51	54	63	53	63	58
gyerekek jövője	56	59	60	56	58	57
közbiztonság	44	50	41	51	42	45
országos átlag	69	69	66	66	64	67

Épp ezek az alapvető létbizonytalanságok azok, amelyek – a politikában való csalódottsággal együtt – magyarázzák a jövőhöz való viszonyt. Ahol az alapvető biztonságok jobban megépültek (vagy legalábbis a polgárok ezt így vélik), s ahol a politika kevésbé kapkodó, improvizáló, kiszámíthatatlan – ott kevesebb félelemmel, több optimizmussal néznek a polgárok a jövőbe. Lehet, hogy ezeknél az ítéleteknél van némi szerepe a „magyar pesszimizmusnak” – de mintha ezúttal ennek lenne alapja (lásd 13. táblázat).

13. táblázat

A család elhelyezkedése a jövedelmi létrán a kérdezéskor és 3 évvel később

(a válaszok átlagértéke 7 fokozatú skálán)

	most	3 év múlva	különbség
Kelet-Németország	3,7	3,7	0
Csehország	3,3	3,1	-0,2
Lengyelország	2,9	2,6	-0,3
Szlovákia	3,3	2,8	-0,5
Magyarország	2,9	2,3	-0,6

Természetesen van egy – nem túlságosan széles – réteg, amelyik Magyarországon is, másutt is, optimistán néz a jövő elé. Ez az optimizmus viszonylag szorosan összefügg a munkaerőpiaci kilátásokkal, azzal, hogy az iskolai végzettség, a képzettség, s persze a pszichológiai készenlét is milyen objektív lehetőségeket biztosítanak az új struktúrában. A legoptimistább csoport a kisvállalkozóké – s őket a menedzserek, illetve felsőfokú végzettségűek követik. A jól menőnek ítélt vállalkozások tulajdonosai bizakodóbbak mindenki másnál – bár ez min-

denült szűk réteg. A segéd munkások és a szak munkások jelentős része inkább további veszteségekre számít (lásd 14–17. táblázat). A nyugdíjasok (idősebbek) az eddig tapasztalt változásokat a jövőre is kivették. A 60 éven felüliek, illetve a nyugdíjasok a következő három évben jóval nagyobb arányban félnek további romlástól, mint ugyanott a fiatalabbak vagy az aktívak. Nehéz eldönteni, kinek a félelmei ártalmasabbak. A gazdaság számára nyilván előnyösebb, ha az aktívak, a fiatalok, a vállalkozók bizakodóak. Az emberi életciklus oldaláról nézve viszont az idősök lecsúszása elszomorító, és a fiatalabbaknak sem nyújt elég reményt, ha a társadalom az időseket leírja.

14. táblázat

Jövedelmi optimizmus, illetve pesszimizmus

(azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló jövedelmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő társadalmi–gazdasági csoportja szerint)

	segéd- és betanított munkás	szak- mun- kás	önálló kis- vállalkozó, kis- gazdálkodó	irodai dol- gozó	tulajdonos értelmiségi, menedzser	együtt
jövedelemcsökkenést vár						
Kelet-Németország	10	11	6	10	14	11
Csehország	23	19	8	20	11	18
Lengyelország	22	24	19	29	20	23
Szlovákia	38	24	19	26	24	27
Magyarország	37	43	24	40	30	38
jövedelemnövekedést vár						
Kelet-Németország	13	17	19	15	11	15
Csehország	13	13	29	19	20	17
Lengyelország	18	22	24	23	19	22
Szlovákia	16	21	32	29	31	25
Magyarország	9	13	26	12	18	13

15. táblázat

Társadalmi helyzetváltozásra vonatkozó optimizmus, illetve pesszimizmus (azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló társadalmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő társadalmi-gazdasági csoportja szerint

	segéd- és betanított munkás	szak- mun- kás	önálló kis- vállalkozó, kis- gazdálkodó	irodai dol- gozó	tulajdonos értelmiségi, menedzser	együtt
társadalmi helyzet romlást vár						
Kelet-Németország	18	17	7	14	17	15
Csehország	20	17	6	16	16	17
Lengyelország	20	17	17	27	18	20
Szlovákia	35	28	19	24	24	27
Magyarország	39	42	19	39	28	37
társadalmi helyzet javulást vár						
Kelet-Németország	17	21	28	21	16	21
Csehország	19	19	33	22	26	22
Lengyelország	23	28	21	24	26	25
Szlovákia	23	18	27	30	25	24
Magyarország	9	16	33	18	23	16

16. táblázat

Jövedelmi optimizmus, illetve pesszimizmus azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló jövedelmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő iskolai végzettsége szerint

	ált. iskola	szakmunkásképző	középfok	felsőfok	együtt
jövedelemcsökkenést vár					
Kelet-Németország	9	11	12	10	11
Csehország	23	19	18	11	18
Lengyelország	23	22	25	20	23
Szlovákia	32	30	27	23	28
Magyarország	37	40	38	29	37
jövedelemnövekedést vár					
Kelet-Németország	10	16	17	17	15
Csehország	12	16	18	24	17
Lengyelország	17	24	25	22	22
Szlovákia	11	20	24	33	22
Magyarország	7	13	18	23	13

17. táblázat

Társadalmi helyzetváltozásra vonatkozó optimizmus, illetve pesszimizmus (azon háztartások százalékos aránya (összes háztartáson belül), amelyekben a jelent és a 3 év múlva várható helyzetet ábrázoló társadalmi létrán való elhelyezés változást jelez a háztartásfő iskolai végzettsége szerint

	ált. iskola	szakmunkásképző	középfok	felsőfok	együtt
társadalmi helyzet romlást vár					
Kelet-Németország	22	14	13	16	16
Csehország	20	18	15	13	17
Lengyelország	22	18	21	11	19
Szlovákia	34	32	26	19	28
Magyarország	40	36	39	27	37
társadalmi helyzet javulást vár					
Kelet-Németország	16	19	25	24	21
Csehország	14	23	21	31	22
Lengyelország	20	29	27	25	25
Szlovákia	14	22	19	31	22
Magyarország	10	17	21	25	16

Egészében minden országban csak egy 15–25 százalékos kisebbség véli úgy, hogy társadalmi vagy jövedelmi helyzete az elkövetkező években javulni fog. Nagyjából ennyien, esetleg valamivel többen várnak romlást – a relatív többség nem számít változásra.

18. táblázat

Jövedelem, illetve társadalmi helyzet javulását várók az összes háztartás százalékában (a társadalmi helyzetre vonatkozó optimizmus függvényében)

	társadalmi helyzet javulást vár	jövedelem
Lengyelország	25	22
Csehország	22	17
Kelet-Németország	21	15
Szlovákia	24	25
Magyarország	16	13

A politikai tanulságokat nem bontanám ki – azt hiszem, az adatok magukért beszélnek.

Jegyzetek

¹ *Forrás:* Survey on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Azaz az adatok forrását képező kutatás a bécsi Institut für die Wissenschaften

von Menschen (IWM) égisze alatt folyt. Az adatfelvétel 1995 január–februárjában történt, országonként véletlenszerűen kiválasztott 1000 háztartásnál. A kutatás vezetői jelen szerző és Sik Endre. A kutatásban részt vevő országok a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Németország keleti tartományai, azaz a volt NDK, valamint Szlovákia (lásd Ferge et al. 1995).

² Sajnos, nem kérdeztük meg, mi volt a háztartásfő (vagy a családtagok) 5 évvel ezelőtti foglalkozása. Számos, épp erre irányuló vizsgálatból, például a Szelényi Iván vezette nemzetközi elitkutatásból, éppúgy, mint a TÁRKI háztartás-paneljéből azonban az tűnik ki, hogy a társadalom felső régióiban sokkal inkább a horizontális, mint a vertikális mozgások – azaz a tőkekonverziók – jellemzők. A nyugdíjba menők kivételével a „nagy lecsúszások” nem jellemzőek.

³ A TÁRKI adatai szerint ez a szorzó 1992-ben 6,7, 1994-ben 7,4 volt.

⁴ Félrevezető lehet, hogy az adatokat úgy közöljük, mint ha pontosak és pontosan összehasonlíthatók lennének. Az 1987-es és 1994-es vizsgálat mintanagysága, mérési módszerei teljesen eltérőek – az utóbbi adatfelvétel sokkal pontatlanabb. A meglepő az, hogy így is reálisan hihető tendenciákat mutatnak minden vizsgált országban.

⁵ Magyarországon volt a legvehemensőbb a lakásprivatizálás. A többi országban a városokban 50 százalék körüli a köztulajdonú lakás, nálunk csak 20 százalék.

Hivatkozások

Atkinson, A. B.–John Mickleright 1992. *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge: U.P.

Barr, N. (szerk.) 1995. *Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Az átalakulás és ami utána jön. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület

Eötvös József 1902. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I–III. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R. T. (Eredeti megjelenés évei 1851. és 1854.)

Ferge Zs. 1984. Egy nemzedék életútja. In: *Egy korosztály életútja*. (Az 1928–1934-ben született férfiakra.) Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet

Ferge Zs. et al. 1995. *Societies in transition*. International report on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert.

Girvetz, H. K. 1968. Welfare State. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol 16. The Macmillan Company and The Free Press

Hadenius, A. 1985. Citizens Strike a Balance: Discontent with Taxes, Content with Spending. *Journal of Public Policy*, (5) 3. 349–363.

Matejů, Petr. 1995. *Winners and Losers in the Post-Communist Transformation. The Czech Republic in Comparative Perspective*. Paper prepared for the Workshop Comparative Perspectives on Social Policy. Lisbon, November 9–10.

Pierson, Paul 1995. The New Politics of the Welfare State. *ZeS Arbeitspapier* (3) 95. (Universität Bremen)

Szelényi Iván 1995. The Rise of Managerialism: the „New Class” after the Fall of Communism. *Discussion Paper*, 16. Collegium Budapest/Institute for Advanced Study

Taylor-Gooby, Peter 1995. Comfortable, Marginal and Excluded. Who Should Pay Higher Taxes for a better Welfare State? In: R. Jowell et al. *British Social Attitudes, the 12th Report*. Dartmouth: SCPR

b2 E6A
A 98MM